

UYGULANMASI TERK EDİLMİŞ İKİ SES BİLGİSİ OLAYI

Hamza Zülfikar

■ Yazının başlığı ilk anda yadırganabilir. Dilde bir kuralı terk etmek mümkün olabilir mi? Bunun Türkçede örnekleri vardır. Kurala göre Türkçede kelime başında çift ünsüz bulunmaz. Bu durum, Türkçede çift doruklu hece yoktur biçiminde de ifade edilebilir. Ses düzenine uymayan yabancı kelimeleri düzenli hâle getirmek için bunlara müdahale edilmiştir. Bunun örneklerini eski metinlerde, özellikle Tanzimat ile başlayan dönemde bulabiliyoruz. İtalyanca *spirito* örneğinde olduğu gibi başa *i* getirilerek kelime Türkçede *ispirto* biçiminde kullanılmıştır. Bazen de araya dar ünlü ekleyerek kelime başında çift ünsüz *sipor* biçimine getirilmiştir. Söyleyişte *film* yerine *filim* denmesi de bu konuyla ilgilidir. Aşağıda vereceğimiz örneklerde görüleceği gibi bu uygulama 1960'lı yıllarda terk edilmiştir.

Türkçenin ses düzenini esas almanın başka boyutları da var. Yeni Türk harflerine geçişte birçok Arapça ve Farsça kökenli kelime Türkçenin söyleyiş özelliklerine göre yeniden düzenlenmiştir. Eski harflerle *içün*, *togri*, *faide* biçiminde yazılmış kelimeler Yeni Türk harflerine geçildiğinde *için*, *doğru*, *fayda* diye yazılmış, yazıya Türkçenin ses düzeni hâkim kılınmaya çalışılmıştır.

Eski harflerle yazıda gösterilmeyen özelliklerin söyleyişte var olduğu bilinen bir gerçektir. Bunu hareketler düzenler. Yeni Türk harflerine geçilirken bu kez hareketlerin yerini ünlüler almıştır. Bu imkânın ötesine de gidilmiş, hatta *olmayan*, *bilmeyen* gibi şekiller söyleyişe uygun olarak *olmıyan*, *bilmıyen* şeklinde yazılmıştır. Bunların örneklerini yeni harfli ilk metinlerde görebiliyoruz. Arapçanın hemze, ayın sesleri yazım dışında bırakılmış *mes'ele*, *kat'ı etmek* sözleri *mesele*, *memur*, *katetmek* biçiminde yazılmıştır. Ancak *saat*, *vaat*, *menfaat* gibi iki ünlünün yan yana bulunması heceleme açısından bir sakınca teşkil etmemiştir. Bu düzenlemeler içinde aşağıda vereceğimiz örneklerde görüleceği gibi araya bir dar ünlü ekleyerek yabancı kelimeler

söyleyişe uygun hâle getirilmiştir. Bu yola gitmeyi zorlayan durum, Türkçede her hecenin merkezinde bir ünlü bulunmasıdır. Altı tür tek hecenin (*o, ot, bu, alt, yağ, dört*) her birinde bir ünlü bulur. Buna göre Türkçeye geçmiş Doğu veya Batı kökenli her kelime konuşma dilinin kapsamındadır ve bu uygulamaya tabi olmak durumundadır. Aksayan taraf ise Batı kökenli kelimelerin yazımları açısından kayırılması ve bunların üzerinde aynı titizliğin gösterilmemesidir.

Kelime başında ve kelime içinde belli bir süre sürdürülmeye çalışılan uygulamaları iki başlık altında toplayabiliriz. Kelime başındaki uygulamalar için şu örnekleri verelim:

Step / istep, statistik / istatistik, tren / tiren, plan / pılan, grup / gurup, kritik / kırtik vb.

Kelime içinde ikinci, üçüncü hecelerde *santral / santıral, ekspres / ekispires, aks / akis, ktup / kutup, kayp / kayıp, akl / akıl vb.*

Doğu kökenli kelimelerle ilgili bu çaba Batı kökenli kelimeler söz konusu olduğunda gösterilmemiş, yabancı kelimelerin özgün biçimlerini aydınlarımız zamanla daha çok benimsemişlerdir. 1960 yılına kadar Türk Dil Kurumunun yazım kılavuzları konuşmada ve yazıda *ispekülasyon, isteroskop, istok* gibi birçok kelimeye cevaz verip kullanılmasını doğru bulmuşsa da Batı kökenli biçimlerin korunması bağlamında aydınlarımız buna karşı çıkmış, Batı kökenli kelimenin özgün biçimini kullanmada bir sakınca görmemişlerdir. Bunun örnekleri günümüzde artmıştır. Bir örnek verelim. *Battal boy* biçiminde dilimizde kullanılan kelime yerini modada *oversize*'a bırakmıştır. Yayın organlarında, gazete sayfalarında *teen age, mail, on line, check in, outlet, prompter, rafting, level up*, gibi örneklerini görebiliyoruz. Bunlardan bizde telaffuzları aynı anlamları ayrı İngilizce *pick* ve *peak* kelimelerini tarihin değişik zamanlarında Türkçeye *pik* biçiminde kattık. Otomobil çeşidi *pikap* (pick up), şimdi de buradan “dörük”, “tepe”, “zirve” gibi karşılıkları yokmuş gibi *pik* (peak) dile girdi. Buradan bir deyim pik yapmak, dile mal edildi. “Dahilinde ... dışında” anlamında *in ... up* ile konuşuluyor. “Uçaktan paraşütle atlama” *sky diving*, “moda hâline gelmek” *trend olmak, tweet atmak, link atmak* gibi bazıları da ya yardımcı fiillerle ya da deyim olarak dile mal ediliyor.

Cumhuriyet ile başlayan dönemde Doğu kökenli kelimelerin Türkçenin ses düzenine göre düzenlenmesi geniş ve örnekleri bol olan bir konudur. Bu yolda çok emek sarf edilmiştir. Bunun için şu örnekleri hatırlatalım: *sahih / sahi, saife / sayfa, kaatil / katil, kayd / kayıt, rabıt / rapt vb.*

Kelimeye dar ünlünün eklemesinin bir başka boyutunu halk ağızlarında da buluyoruz. Anlaşılan halk eskiden beri bu konuda duyarlıdır. Konumuzla doğrudan ilgili olmamakla birlikte bunlar içinde de birkaç örnek verelim: *Limon / ilimon, lazım / ilazım, ramazan / iramazın, Rum / Urum, Rus / Urus vb.* Bu durum Türkçede kelimelerin başında *r, l* seslerinin bulunmamasıyla ilgilidir.

Önce şunu belirtmem gerekir ki Türkçenin tarihî dönemlerinde her ne kadar alfabe, yazı birer engel oluşturmuşsa da hece sisteminde ünlülerin kullanıldığı kuramsal olarak kabul görmüş ve bu durum söyleyişe de yansımıştır. *Dert, harp, zapt* yapısındaki kelimeler *dört, yurt, kurt* Türkçenin heceleriyle yapı bakımından örtüştüğü için bunlarda bir sorun yaşanmamıştır. Sorun Türkçede bulunmayan *aks, akl, nakl* gibi tek heceli kelimelerde ortaya çıkmıştır. Onlarda bir dar ünlünün eklenmesiyle *akis, akıl, nakil* şeklini almıştır. Dönemin yazarları bunları artık Türkçe saymışlardı.

Üzerinde durmaya çalıştığımız konu, Batı kökenli kelimelerindeki Türkçeye uygun düşmeyen kelime başı hece sistemiyle ilgilidir. Terk edilmiş iki ses kuralı bu kapsam içinde ele alınmıştır. Yayınlanmamış bir çalışmamdan daralarak söz konusu örnekleri sınıflandırmaya çalışayım. Yaklaşık 200 kelime üzerinde incelediğim bu konu iki türdür. Biri Fransızca *istasyon* (station), İngilizce *islim* (steam) örneklerinde olduğu gibi kelimelerin önüne bir dar ünlü ekleyerek *istasyon, islim* biçiminin elde edilmesi, diğeri Batı kökenli *plan / pılan* örneğinde olduğu gibi araya dar ünlünün eklenmesidir. *Pılan'* a benzer *kilasör, sipiker, tiren* örnekler bir süre ilgi gördükten ve kullanıldıktan sonra terk edilmiş ve bu tür kullanımlar uygulamadan kaldırılmıştır.

Yeni İmla Kılavuzu adıyla Türk Dil Kurumunda 1965 yılında yayımlanan kılavuzu hazırlama kurulunun başında hocam Vecihe Hatipoğlu bulunuyordu. Ben de o tarihte Türk Dil Kurumunda uzman yardımcısı olarak çalışıyordum. O yıl yayımlanan kılavuza konumuzla ilgili olarak Yürütme Kurulunca konan 4. madde şöyleydi:

İki ünsüzle başlayan *spor, standart, program. gram, tren* gibi kelimeler eski tarihli *İmla Kılavuzu*'na göre *sipor, istandart, purogram, gıram, tiren* biçiminde de yazılabiliyordu.

1965 tarihli *Yeni İmlâ Kılavuzu*'nda, bunların *spor, standart, program, gram, tren* imlasını yeğlemiş öteki yazılışları imla dışı sayılmıştır.

Böylece Tanzimat Dönemi ile örneklerine rastladığımız bu uygulamadan yüz yıldan fazla bir süre sonra vazgeçilmiştir.

Yeni Türk harflerine geçildiğinde “**Yazıldığı hâlde okunmayan söylendiği hâlde yazılmayan, bir türlü yazılıp başka türlü okunan seslerimiz, kelimelerimiz yoktur.**” ilkesi daha çok Doğu kökenli kelimeler üzerinden yürütülmüştür. Yazımın ve söyleyişin esas alındığı bu ilke Batı kökenli kelimelerde işletilememiştir. *İstavroz, iskambil, istasyon, iskele* gibi eskiden olduğu gibi korunanlar dışında söz konusu ilke doğrultusunda önerilen *sipor, sitandart, purogram, gıram, tiren* gibi Batı kökenli kelimelerde *standart, program, gram, tren* biçimlerine dönülmüştür. *İstanbul* yer adında bu uyum aranmamış, bununla birlikte bu yer adının zaman zaman *Istanbul* biçiminde söylendiğine tanık oluyoruz.

Batı kökenli yabancı kelimelerin başındaki çift ünsüzü ayırttırmak için kelime başına *ı, i, u* seslerinin eklenmesi Tanzimat Dönemi'nden önce de mevcuttur. Rumca *ıstakoz*, İtalyanca *iskele*, Latince *ıspanak* (spinacium) yıllarca kullanıla-

gelmiştir. Şemsettin Sami'nin, Muallim Naci'nin sözlüklerinde benzer örnekler madde başı olarak yer almıştır.

Cumhuriyet sonrası dönemde kelime başına *ı, i, u* seslerinin eklenmesi ile yabancı kelimelerin Türk hece sistemine uygun hâle getirilişine bir örnek Atatürk'ün el yazısıyla yazdığı metinlerden verelim. Bugün “bozkır” anlamında kullanılan *step* kelimesini Atatürk *istep* biçiminde kullanmıştır¹. Günümüzde *Yazım Kılavuzu*'nda ise *istep* değil *step* yer almaktadır. Refik Halid Karay'ın *Kadınlar Tekkesi* adlı eserinde geçen Fransızca *ıskandal* yukarıda belirttiğim kural değişikliğinden sonra yerini *skandal* biçimine bıraktı. *Yazım Kılavuz*'u *stepne* kelimesini esas alırken halk arasında yaygın olan söyleyiş *istepne* biçimindedir.

Türk Dil Kurumunca 2015 yılında yayımlanmış olan *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü* 1640 sayfa olup 6.600 söz 39.600 örnek cümleyi içine almaktadır. İlk anda bir sözlük maddesi için verilen cümle örneklerinin bu kadar fazla olması yadırganabilirse de Tanzimat'tan bu yana Batı kökenli kelimelerin dildeki seyrini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. 95 yazardan derlenmiş cümleler bu çalışmamız için kaynak oluşturmaktadır. Burada Reşat Nuri Güntekin'den alınan cümlede *skandal*, *skeç* kelimelerinin *ıskandal*, *iskeç* biçiminde kelime başına *ı* ünlüsünün eklenmesiyle yazıldığını görüyoruz. “Slav halkından olan” anlamında *Slav* kelimesini bu kaynakta Ahmet Midhat Efendi *İslavlar*, Ahmet Rasim, *spor* kelimesini *ispor* biçiminde kullanmış. *İspor* Ali Seydi'nin *Lugat-i Ecnebiye* adlı sözlüğünde de geçer. Aynı tutum Cumhuriyet Dönemi'nin öteki şahsiyetlerince de sürdürülmüştür: Ruşen Eşref Ünaydın, Arif Nihat Asya, Alev Alatl, Rifat Ilgaz vb.

Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü'nde Türk yazarlarınca kullanılmış kelimelerin bir bölümü *Türkçe Sözlük*'te bulunmamaktadır. Bu duruma örnek olarak *striptiz* ve *istriptiz* verilebilir. Bu iki biçimden Arif Nihat Asya *istriptiz* biçimini kullanmış. Bu türde olanlar *Türkçe Sözlük*'e alınmalı, örneği verilmeli ama bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan biçimine atıf yapılmamıştır. *Türkçe istop* da *stop* da var. Her ne kadar anlamları Türkçede farklılaşmışsa da bunlar da birbirine gönderme yapılarak sözlüğe alınmalıdır. Mevcut *Türkçe Sözlük*'te *istop etmek* her iki madde de yer alıyor, maddelerden birinde verilmelidir.

Önceki bilginler Rumcadan dile giren ve çift ünsüzle başlayan *scara* kelimesini başına *-ı* dar ünlüsünü ekleyerek *ızgara*, Fransızcadan dile giren *squelette* kelimesinin başına, *-i* dar ünlüsünü ekleyerek *iskelet* yapmış ve her bakımdan yabancı kelimeleri Türkçede kolay söylenir ve yazılır biçimine getirmişlerdir. Bunu Arapçadan, Farsçadan dile giren kelimelerde de uygulamışlardır. Arapça kökenli *tohm* kelimesi o günlerden bu güne *tohum* biçiminde söylenir ve sesliyle başlayan bir ek aldığına resim / resme biçiminde değişmeye uğramaz. Cumhuriyet Dönemi'nde de devam ettirilen, *Slav* kelimesini *İslav* biçiminde dile mal eden anlayış günümüzde İngilizce *skor* (score) kelimesini *sayı* ile karıştırmadığı gibi kelimeyi *iskor* biçiminde de dile kazandıramamıştır. Bunu *ske-*

1 Prof. Dr. A. Âfetinan, *Medenî Bilgiler: M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

rer kelimesi takip etmiştir. İngilizce *sponsor* aynı yazımla *sponsor* biçimiyle dile girmiştir. *İskeç* (sketch) biçiminde uzun zaman kullanılmış kelimenin bu yazımı terk edilerek *skeç* biçimine dönülmüştür. Böylece Batı kökenli kelimelerin özgün biçimini koruma dönemine girilmiş, artık Batı kökenli kelimeleri Türk hece sistemine uygun hâle getirmek gibi bir düşünce konuşulmaz olmuştur.

Aşağıda dile girdiğinde kelime başındaki çift ünsüzün bir dar ünlüyle ayrıştırıldığını gösteren ve tarihî değeri olan birkaç örnek verdik. Bunların sayıları otuz kadardır. Bu yazım geleneği yukarıda adlarını zikrettiğim yazarlar tarafından Cumhuriyet Dönemi'nde de devam ettirilmiştir.

<i>Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü</i>	TDK Türkçe Sözlük	M. Naci'nin <i>Naci Lugati</i> , Ş. Sami'nin <i>Kamus-ı Türki</i>
ıskaça	ıskaça <i>İt.</i> (scazza)	ıskaça Ş S.
ıskarmoz	ıskarmoz <i>Rum.</i>	ıskarmoz M N, Ş S.
ıstapa	Istampa <i>İt.</i> (stampa)	ıstampa
iskele	iskele <i>İt.</i> (scala)	iskele
iskelet	iskelet <i>Fr.</i> (squelette)	iskelet
İskorbüt	iskorbüt <i>Fr.</i> (scorbut)	iskobüt Ş S.
iskonto	iskonto <i>İt.</i> (sconto)	iskonto

Aşağıdakiler ise yukarıdaki tarihî örneklerin bir devamı olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında öneri mahiyetinde ileri sürülmüş kelimelerdir. Bunlar 1965 tarihli *Yeni İmlâ Kılavuzu*'ndan önceki kılavuzlardan seçilmiş daha sonra terk edilmiş örneklerdir. Kelime başında çift ünsüz taşıyan bu kelimelerde hecelerin bir ünlüyle ayrıştırıldığı görülmektedir.

grup gurup	klasik kılasik	spor sıpor	plaka pılaka	trafik tırafik
grafik gırafik	kral kiral	stadyum stadyum	plan pılan	traktör traktör
gram gıram	kredi kiredi	staj istaj	plastik pılastik	transit tıransit
granit gıranit	kritik kiritik	standart istandart	platin pılatin	trapez tırapez
grev gırev	kroki kiroki	sterilize siterilize	plazma ılazma	tren tıren
	krom kıram	stok istok		tropikal tıropikal

Yukarıda birkaçını örnek olarak verdiğimiz kelimelerdeki ikili biçimler hakkında Türk Dil Kurumunun 1941 yılında yayımlanan *İmlâ Kılavuzu*'nda şöyle bir açıklama yer almıştır:

“Türkçede kelime başında iki ünsüz bir arada gelmez. Ancak Avrupa dillerinden dilimize geçmiş ve o yolda yazılagelmiş olan bazı kelimeler bu şekilde yazılırsa imla yanlış sayılmaz.”

Öneri mahiyetinde olup “bekle gör” düşüncesiyle kılavuzlarda ikili biçimde yer almış yabancı kökenli kelimelerin Türkçenin ses düzenine göre olanların-

dan yirmi beş yıl sonra vazgeçildi, *krom*, *standart*, *plastik* gibi şekiller öne çıktı. Bu gelişmelere tanık olduğum için belirli geçmiş zaman kipini kullanıyorum. Üzerinde durulan *kronik*, *plaka*, *plan*, *grup* gibi kelimelerin söylenişine dikkat ettiğimizde asında bunları ve benzerlerini araya bir dar ünlü ekleyerek telaffuz ediyoruz. Söyleyiş *kironik*, *pilaka*, *pilan*, *gurup* biçimindedir. *Stop* “durma” anlamında eskiden olduğu gibi bugün de *istop* biçiminde kullanımdadır. Televizyonların *spor* programlarında *sipor* telaffuzu gösteriyor ki konuşma dili kelime başında çift ünsüz söylemekten vazgeçmiyor.

Bu arada çok daha önce dile giren Rumca kökenli *ispinoz* (kuş), *iskete* (kuş), İtalyanca *iskonto* (sconto), İtalyanca bilardo aracı *istaka* (stecca) gibi terimlerin Türkçe söyleyişe uydurulmuş biçimi korunmuştur. Bunların arasında bulunan *ispiritüaliz* (tinselcilik) ruh bilimi terimi ise artık *spiritüaliz* biçiminde yazılıyor. Bunların türevlerinde de aynı yol izlenmiştir.

Konumuzla ilgili olarak derlediğimiz örnekler arasında bugün pek kullanılmayan İtalyanca kökenli *ıkaça*, *ıkarça*, *ıskota*, *ıskuna*, *ıspavli* veya İtalyanca *iskerlet*, *ispir istadya* gibi ünsüzleri *ı*, *i* sesleriyle hecesi açılmış kelimeler *Türkçe Sözlük*'te yer almaktadır. Bunlardan İtalyanca *ispenciyyar* (speziale) “eczacı” anlamında kullanılmış, bu kelimenin nispet ekiyle *ispenciyyari* biçimi de bulunmaktadır. Bu örnekler benzeyen Yunanca, Rumca, Fransızca gibi başka örnekler daha var. Bunlardan Yunanca, Rumca *istrogilos*, *iskete*, *ispari*, *ispati*; Fransızca *iskoer*, *iskolastik*, *ispritiz*, *istatü*, *istor* gibi kelimeler sözlüklerimizde olup artık pek kullanılmayan örneklerdir. Ön seste dar ünlüyle çeşitli kaynaklardan derlediğimiz öteki örnekler de şunlardır: *iskonca*, *ıkarçuna*, *ıspkarmaça*, *ıspalata*, *ıstaka*, *ıskarlat*, *ıskato* *ısparçına* *ıskarso*, *ıskafo* *ıskarparma*, *ıskarpara* *istigma* *istimpara*, *istato*, *istalye* *istarsa* vb.

Konumuzun örneklerinden bir bölümü de *Üsküdar* (scutari), *İstanbul* (stanbul) kelimelerinde olduğu gibi yer adlarıyla ilgilidir. Bunlara *İsveç* (Sweden), *İsviçre* (switzerland), *İskandinavya* (scandinavian) örnekleri de katalım.

Söyleyişi dikkate alan, söz başında çift ünsüz kullanmayı Türkçe için uygun bulmayan, bazen kelime başına *ı*, *i*, *u* dar ünlülerini ekleyerek *iskele* (İtalyanca), *ızgara* (Rumca), *istasyon* (Fransızca) biçiminde bunları kullanan atalarımız, yapıyı Türk hece sistemine göre kurallı hâle getirmişlerdir. Yabancı kelimeleri Türkçenin ses düzenine uydurmakla ilgili bu çaba Cumhuriyet Dönemi'nde devam ettirilmiş, hatta daha ileri gidilerek *pilaka*, *pilan*, *kılasik* yazımları önerilmiştir. Daha sonra dilde sayıları artan yabancı kelimelerin baskısına dayanmak mümkün olmamış ve bu ses olayının uygulanmasından vazgeçilmiştir. Bu yazıyla örnekleri işlenen konunun yeniden canlandırılması ve gündem oluşturulması mümkün olabilir mi? Bilmiyorum. Bununla birlikte konunun öneri olarak zihinlerde saklı kalmasının yerinde olacağı kanaatindeyim.

Not: *Türk Dili* dergisinin 2021 Nisan sayısında yayımladığım *Türkçe Terimler Üzerinde Düşünmeye Çağrı* adlı yazımı ilgili 300 kişiye gönderme zahmetinde bulunan pek muhterem Prof. Dr. Süleyman Sami İlker'e bu katkısından dolayı teşekkür ederim.